

Розділ 13

СОЦІАЛЬНА ФІЛОСОФІЯ

Вільчинський Ю. М., Войнаровська Л. І.

1. Соціальна філософія як розділ філософського знання
2. Духовне життя суспільства й культура
3. Проблема цінностей у філософії. Основні цінності суспільства
4. Суспільство як система, що розвивається
5. Історія великого стилю
6. «Політичне суспільство» або держава. Основні підходи

Після опрацювання матеріалів теми студент має знати:

- основні філософські концепції трактування суспільства;
- структуру суспільної свідомості;
- особливості матеріальної та духовної діяльності людства;
- основні цінності та тенденції в трансформаціях сучасного суспільства;

вміти:

- орієнтуватися в новітніх концепціях, що постійно з'являються в умовах сучасного розвитку суспільства;
- критично мислити, творчо переоцінювати філософські підходи щодо суспільства та формувати власну позицію.

1. Соціальна філософія як розділ філософського знання

Філософський аналіз соціальної дійсності неодмінно здійснюється площині співвідношення «людина — суспільство». Адже людина може реалізувати свою сутність лише у суспільстві, тому предметом соціальної філософії є суспільство, як цілісна система, що береться у взаємодії усіх його сторін. Соціальна філософія як розділ філософії розглядає і пояснює суспільні явища й процеси на найзагальнішому рівні, а це дозволяє уявити суспільство як систему, що здатна до саморозвитку і самовідтворення. Розвиток суспільства характеризується багатьма чинниками, наприклад, економічними, політичними, культурними, соціальними, духовними тощо.

Як теоретично сформована система філософських поглядів на суспільство, соціальна філософія виникла у першій половині XIX ст., але проблематика, що стосувалася існування й розвитку суспільства почала формуватися ще з античних часів, починаючи з Платона та його «Ідеальної держави»; «Граду Божого» Августина Блаженного у Середньовіччі; теорії суспільного договору епохи Просвітництва та соціологічних концепцій позитивізму. На основі накопичених знань за всю історію вивчення цієї проблематики, сформувалась низка філософських концепцій щодо трактування поняття суспільства: *натуралістична, соціологічна, психологічна, діяльна, діалектико-матеріалістична, праксеологічна тощо.*

Натуралістична концепція, яку можна було б визначити формулою: «від природи до суспільства», наголошує на визначальній ролі географічних і демографічних факторів, додаючи до них біологічну складову, тобто людина розглядається з погляду генетики та теорії еволю-

ції. Відтак соціальне зводиться до біологічного, а процес розвитку подається у вигляді генно-культурної еволюції.

Психологічний підхід до існування суспільства, який можна назвати ще і *соціопсихологізмом*, вибудовує суспільство за аналогією з ізольованим від нього індивідом та шукає причину психологічного у фізіологічному, ігноруючи явища культури та суспільної практики. Витоки соціального вбачаються у інстинктах людини — *інстинктивізм*. Його різновид — *фрейдизм* — найвпливовіший напрям *соціопсихології*, який обґрунтовує боротьбу інстинктів життя (Ерос) та смерті (Танатос) у поєднанні з гіперсексуальністю людини як основу соціального буття. Високий рівень агресії індивіда, що є результатом такої боротьби, здатна послабити лише його духовна культура (релігія, моральні приписи, соціальні почуття), яка стає надійним запобіжником для інстинкту агресії.

У концепції *соціальної дії* (М. Вебер, Т. Парсонс) соціальна філософія характеризується як теоретична соціологія, що насамперед вивчає поведінку та діяльність людей. Оскільки в теорії соціальної дії соціальна філософія покликана досліджувати відносини в усіх сферах людської діяльності (економічній, релігійній, моральній, правовій), то суспільство тут постає як взаємодія особистостей і соціальних груп на основі узгодження їх економічних інтересів, релігійних уподобань, моралі тощо. М. Вебер створює так звану *розуміючу соціологію*, яка покликана осмислити та розкрити зміст духовного світу суб'єктів соціальної дії. Розуміння соціальних дій і внутрішнього світу цих *суб'єктів соціальної дії* може бути як *логічним* (поданим у вигляді понять), так і *емоційно-психологічним* (пов'язаним зі співпереживанням, *емпатією*).

Концепція *ідеальних типів* Вебера ґрунтується на моральних, релігійних, політичних цінностях, правилах, нормах поведінки, які з них випливають і на основі яких раціоналізується та організовується суспільне життя. Це значно підвищує роль науки та упорядковує інтереси індивідів, які на *принципах раціональності* створюють правову державу і підкоряються законам, а також загально прийнятим політичним і моральним цінностям¹.

Теорію функціонування суспільства як *цілісної системи* висунув Т. Парсонс. Він визначає чотири рівні організації соціальних систем:

- індивіди, які взаємодіють між собою у відповідності до своїх соціальних ролей (*теорія соціальної дії*);
- колективи, в які організовуються індивіди відповідно до своїх соціальних ролей;
- соціальні інститути (освіта, політика, право, мистецтво тощо);
- суспільство як цілісна система та результат взаємодії індивідів, колективів і соціальних інститутів на основі певної системи цінностей.

Проте такий підхід дозволяє пояснити процеси, що відбуваються лише в окремих сферах суспільного життя і завдяки аналізу конкретної діяльності людей. Дослідження суспільства як *цілісної системи*, де повніше розглядаються суспільні відносини між людьми та вивчається функціонування соціальних інститутів, відображено в *діалектико-матеріалістичній* концепції К. Маркса. Принциповим у цій теорії є бачення індивіда як *суми соціальних ролей*, що виникають в процесі його соціальної взаємодії, тобто процесу *соціалізації*.

Життя людини, згідно з К. Марксом, обумовлюється *суспільним виробництвом*, а *суспільство* постає як *сукупність суспільних відносин*. Людина орієнтується і адаптується в *нарколишньому світі* завдяки *свідомості*. Якщо тварини, за наявності психіки, можуть задовольняти свої потреби *безпосередньо* реагуючи на дійсність і орієнтуючись в *конкретних* обставинах, то свідомість людини (як результат і передумова суспільних відносин) передбачає *опосередковане задоволення* її життєвих потреб, які залежать від соціальних умов, побудованих на основі *матеріального виробництва* і самих *суспільних відносин*.

Залежність від соціальних умов знаходить себе в *інтересі*. *Інтерес* визначається двома основними чинниками: змістом, характером і спрямуванням потреб та можливістю (або неможливістю) задоволення потреб в конкретних соціальних умовах. *Інтерес* зумовлює

¹ Губерський Л. В. Філософія: Історія, суспільство, освіта / Л. В. Губерський, В. Г. Кремень, В. В. Ільїн. — К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2011. — 575 с. — С. 266.

суб'єктивність бачення, розуміння та оцінки дійсності, проявляється як відображення залежності задоволення потреб від системи соціальних умов, тобто він постає як опосередковане відображення, де визначальним є не те, як саме та що відобразилося у свідомості людини, а те, яке це має значення для неї. Отже, згідно з такою теорією, в основі інтересу міститься оцінне ставлення щодо умов життєдіяльності, а це означає, що такі умови мають бути усвідомленими, має відбутися процес оцінювання. Проявляється таке відображення через почуття та емоції. Отже, задоволення життєвих потреб людина здійснює опосередковано: за допомогою матеріального виробництва, суспільних відносин, свідомості та цілепокладання, свободи та творчості, пристосовуючи умови відповідно до своїх потреб та інтересів, свідомості та знань, здобутих за рахунок пізнання об'єктивної дійсності. Єдині соціально-економічні умови є тією загальною основою, яка пояснює схожість між індивідуальною та соціальною психікою, але вона не може пояснити внутрішню єдність цих явищ, яка полягає в тому, що вони є однорідним проявом духовної діяльності людей.

2. Духовне життя суспільства й культура

Суспільні відносини конкретної епохи є загальною основою духовної діяльності відповідного суспільства. Вони відображаються в формах суспільної свідомості (політичній, економічній, правовій, моральній, релігійній, мистецтві, філософії, науці) та надають їм єдиний за змістом матеріал. Кожна з форм суспільної свідомості, ґрунтуючись на спільному матеріалі, по-своєму відображає одне і те саме суспільне буття.

Суспільна свідомість як духовний аспект історичного процесу та цілісне духовне явище, має певну структуру, що містить два різні рівні: *буденний та теоретичний*, які реалізуються у суспільній психології, де домінує емоційно-вольове відношення до дійсності та у ідеології як теоретичному (раціональному) усвідомленні дійсності.

Оцінне ставлення до навколишньої дійсності, до явищ економічного життя — точка, де взаємно проникають і зливаються суспільна психологія та ідеологія, існуючи на практиці як єдине ціле, наприклад у вигляді масової свідомості.

Певним проявом масової свідомості є суспільна думка, яка виявляється у ставленні (явному або завуальованому) різних груп людей до подій і фактів соціальної дійсності. Суспільна думка виражається в оцінних, аналітичних, конструктивних судженнях та може бути негативною і позитивною, а за своєю структурою: моністичною, одностайною, плюралістичною.

Об'єктом суджень стають лише ті факти і події дійсності, які викликають суспільний інтерес, відрізняються значущістю і актуальністю, допускають неспівпадіння точок зору. Формування і функціонування суспільної думки може відбуватися стихійно і цілеспрямовано, на різних за глибиною рівнях суспільної свідомості (буденної свідомості, теоретичних знаннях) та бути адекватною реальному стану речей або містити ілюзорні уявлення про дійсність.

Формами вираження суспільної думки є:

- вибори органів влади;
- зібрання;
- маніфестації;
- референдуми;
- засоби масової інформації;
- опитування.

Отже, суспільні інтереси відіграють вирішальну роль у закріпленні ідей, поглядів, уявлень, способу мислення, а також емоційного ставлення до дійсності. Ідеї поширюються у суспільстві завдяки тому, що в них відображені певним чином усвідомлені інтереси певних суспільних груп, прошарків суспільства. Для того щоб стати здобутком масової свідомості, перетворитися на переконання великих груп людей, ідеї і погляди проходять через індивідуальну

та соціальну психіку одночасно. *Ідеї* входять в індивідуальну і суспільну свідомість через два канали сприйняття реальної дійсності: *раціональний та емоційний*. Щоб перетворитися на *переконання*, ідеї мають викликати до себе *позитивне (негативне) емоційне ставлення*, а також відчуття *співучасті* в людей, груп, свідомістю яких має оволодіти *ідеологія*. Для закріплення ідей, позитивного ставлення до них, витіснення старих ідей — необхідні достатньо сильні стимули, якими є *інтереси людей та соціальних груп*.

Реальне життя суспільства об'єднує матеріальне (речове) та ідеальне (духовне) виробництво. Суспільство не може існувати без виробництва речей та їх споживання, тому економічна сфера життєдіяльності є однією з найважливіших умов людського буття. Економічна діяльність характеризується не лише виробництвом матеріальних благ, а й відтворює духовно-культурний світ людини.

Оснoву духовного життя суспільства утворює *духовна діяльність*.

Духовна діяльність людей — нерозривна єдність раціонального та емоційного факторів з безліччю варіантів пропорцій у співвідношенні між ними. Результатом духовної діяльності стають певні погляди людей на світ у вигляді наукових теорій, ідей, моральних, естетичних, релігійних поглядів. Все це набуває значення відповідних видів духовних цінностей.

Життя суспільства як процес активної творчої діяльності людини, розгортається у світі культури, у якому діють, цінності, норми, звичаї та традиції.

У зв'язку з існуванням *двох типів діяльності — матеріальної і духовної* — можна виділити *дві основні сфери існування і розвитку культури*. На підставі численних праць різних вчених поняття «культура» в широкому значенні можна визначити як: — сукупність усіх досягнень в матеріальній та духовній царинах життя суспільства; — здійснювана у сферах матеріального й духовного життя суспільства творча діяльність; — практична реалізація загальнолюдських цінностей у справах і стосунках людей.

Культура ж у вузькому сенсі — процес активної творчої діяльності, у ході якої створюються, розподіляються і споживаються духовні цінності.

3. Проблема цінностей у філософії. Основні цінності суспільства

Цінності людини є установкою тієї чи іншої історичної епохи, мають *соціально-історичну природу*.

У найпростішому розумінні *цінність* можна визначити як значущість для людини результатів її пошуків у будь-якому вимірі. Цінності пов'язані із внутрішнім *духовним життям людини* і є основою її існування. Для цього людина змушена *оцінювати дійсність* і намагатися *зрозуміти сенс свого існування* в різний спосіб (науковий, естетичний, етичний) опановуючи світ. Наприклад:

— встановлює	<i>істину</i>	і відкидає	<i>хибу</i> ;
— захоплюється	<i>прекрасним</i>	і жахається	<i>потворного</i> ;
— відрізняє	<i>добро</i>	від	<i>зла</i> ;
— розрізняє	<i>справедливе</i>	і	<i>несправедливе</i> .

Критеріями духовного рівня розвитку та соціального поступу людства і є власне *цінності*. Оскільки цінності є явищами соціальними, то і сутність людини, і якість суспільства визначаються саме їх змістом. Філософське вчення про цінності має назву «аксіологія» (з грец. *axiós* — цінність).

Цінності в суспільстві відображають фундаментальні суспільні потреби, які формуються у відповідності до тих цілей і завдань, що постають в той чи інший історичний період існування суспільства.

Усі основні суспільні цінності тісно пов'язані між собою та властиві кожній соціальній спільноті більшою чи меншою мірою. Наприклад, категорія *Істини* була визначальною для суспільств релігійних епох (наприклад, Середньовіччя) та прошарку так званої духовної ари-

стократії. Високий рівень абстракції такої соціальної цінності як *Істина* не регламентує прямо діяльність та поведінку у суспільстві, стосується скоріше *пізнання людини* та її здатності до мислення, осягнення людського буття, а отже, *Істина* пов'язана зі *Знанням* та *Вірою*². *Справедливість* як суспільна цінність стала візитівкою буржуазної епохи (Новий час) та відповідала сподіванням «третього стану». *Справедливість* за змістом і асоціативно пов'язують з *Рівністю* та відносять до процесу розподілу матеріальних і духовних благ.

Багатство є умовою збереження виду і продовження роду, самозбереження та забезпечення усім необхідним для життя. Ця категорія зазвичай регульована виробництвом і споживанням, що дозволяє визначити можливості постійного підвищення добробуту, або ж задовольнитися певним мінімумом. Джерела багатства у різних країнах можуть мати різне походження. Наприклад, завоювання багатств інших народів, власне виробництво або ж навіть і паразитизм.

На сьогодні в усіх суспільствах *Багатство* пов'язують з проявами *Свободи* як власного волевиявлення щодо максимально можливого задоволення потреб людини, але саме *Знання* стають головною цінністю сучасного суспільства.

Людські знання, що дозволили створити парову машину, механізований транспорт та відкрити електрику, уможливили перехід людства від аграрного до індустріального суспільства. Ця технічна революція, що завершилася підкоренням космосу, вичерпала себе, оскільки розвиток надпотужної техніки і технологій був збалансований з енергетичними природними ресурсами Землі, запаси яких обмежені, а їх нестача призведе не просто до кризових явищ, а до справжнього колапсу.

Наприкінці ХХ ст. постала нагальна потреба в формуванні нових підходів та появі *принципово нових знань* для усунення такої перспективи. На основі таких нових знань і виникає *інформаційне суспільство*, а в науковий обіг входять концепції *постіндустріального суспільства* Д. Белла, *глобального суспільства* І. Валлерстайна, *комунікативного суспільства* Н. Лумана, *мережевого суспільства* М. Кастельса тощо.

Перехід суспільства в *постіндустріальну стадію* розвитку суттєво змінив і розширив систему взаємовідносин людини і економіки. Виникла концепція «суспільства знань», «економіки знань», які засвідчили зміну ситуації в суспільстві та цивілізації в цілому. *Знання* почали відігравати провідну роль в «соціальному конструюванні реальності».

Концепції інформаційного суспільства, на думку німецького дослідника трансформацій суспільства Готтхарда Бехманна, можна класифікувати як:

- інформаційне суспільство як інформаційна економіка;
- інформаційне суспільство як «постіндустріальне суспільство»;
- інформаційне суспільство як суспільство знань;
- інформаційне суспільство як кінець суспільства масового виробництва³.

Суспільство знань стало найдосконалішою формою *інформаційного суспільства*, що з'явилося як результат глобалізації знань, наукових досягнень у тій фазі розвитку людства, що відповідає принципово новій парадигмі облаштування світу. Відтепер *знання стало найважливішим фактором суспільного розвитку*. Економічний прогрес розвинутих країн відбувається завдяки глобальній базі знань, що невинно поповнюється. Концепцію «суспільства знань» розглядають як альтернативу відомій «моделі ринкової економіки» (заснована на ідеях розвитку ринку, приватної власності і конкуренції) та як таку, що забезпечує від визнання будь-якої моделі розвитку суспільства як єдиної та ідеальної.

Сьогодні, коли спостерігається тотальна *залежність економіки від знання*, термін «економіка знань», який дедалі частіше зустрічається в наукових роботах, визначають як головний зміст «суспільства знань», ядром якого є наука. Такий підхід знову ж таки ставить питання про новий спосіб мислення, що має відповідати сучасним тенденціям *трансформації*

² Щекин Г.В. Социальная философия истории (теория социального развития) / Г. В. Щекин. — К.: МАУП, 1996. — С. 136.

³ Бехманн Г. Современное общество: общество риска, информационное общество, общество знаний / Готтхард Бехманн; пер. с нем. А. Ю. Антоновского, Г. В. Гороховой, Д. В. Ефременко, В. В. Каганчук, С. В. Месяц. — М.: Логос, 2010. — С. 106.

суспільства. Отже, у суспільстві знань головним фактором виробництва стає безпосередньо знання. Саме знання, окрім високотехнологічного виробництва, створює принципово новий тип економічних відносин.

Отже, у постіндустріальному суспільстві визначальним виробничим ресурсом стають інформація та знання, а найважливішими соціальними цінностями сьогодення визнають *готовність до змін та здатність до застосування інновацій*.

Коли ж соціальна філософія розглядає взаємодію різних суспільств, то тоді її предметом постає історичний процес у цілому, тут аналізуються об'єктивні та суб'єктивні сторони його розвитку у їх взаємодії.

4. Суспільство як система, що розвивається

Перш за все необхідно уточнити зміст поняття «соціальне».

У науково-публіцистичній літературі ви можете зустріти два тлумачення цього поняття. В одному випадку поняття «соціальне» ототожнюється з поняттям «суспільне». Це так зване широке тлумачення і охоплює воно все те, що належить до людського суспільства — економічне життя, соціальний поділ (стратифікація суспільства), політичні процеси, духовні відносини тощо.

В іншому випадку «соціальне» використовується у вузькому розумінні, коли йдеться про соціальну сферу життєдіяльності суспільства. Соціальна структура є відносно стійкою системою зв'язків, що історично склалась між різними елементами суспільства як цілого: окремими індивідами, соціальними спільнотами (рід, плем'я, народність, нація, сім'я), класами, соціальними групами тощо. За Арістотелем, людина поза суспільством (плем'ям, громадою, державою) — це або бог, або тварина; людина — це *zoon politikon* (істота суспільна).

Кожному історичному способу виробництва відповідає і свій специфічний тип соціальної структури. Соціальна структура є формою організації, або так званої кристалізації соціальних відносин.

Отже, соціальні відносини, з одного боку, є механізмом, що зв'язує всі компоненти соціальної структури, а з іншого — забезпечує динаміку її розвитку.

Соціальну філософію завжди потрібно починати з аналізу ландшафту (тобто історії ґрунту, рослинного покриву та клімату), серед якого розгорталась історична драма людини протягом п'яти останніх тисячоліть. Діяльність людини важко відокремити від її ландшафту, вони залишаються настільки міцно пов'язані між собою тисячами ниток, що збагнути економічне життя, соціальний поділ, політичний устрій, душу і мислення без останнього абсолютно неможливо.

Загальна проблема полягає у тому, яке значення має *географічне середовище* для розвитку соціуму, його історії та держави, культури та цивілізації? Якщо ми розглядаємо природу як те підґрунтя, на якому здійснюється розвиток духа, тоді вона — природа, постає як його неодмінна основа. У системі взаємодії

Дух — Природа

за вихідний пункт нашого розуміння беремо твердження Г. В. Ф. Гегеля, що у всесвітній історії ідея духу постає як низка зовнішніх форм, кожна з яких виявляється як реальний народ.

Уже Арістотель говорив, коли задоволені найважливіші потреби, людина прагне до загального і високого. Проте в гарячих і холодних поясах гнітючі потреби ніколи не можуть бути задоволені, людині постійно доводиться зважати на природу, на пекучі промені сонця або на лютий холод.

Існує *три* характерні географічні відмінності:

- 1) безводне плоскогір'я із широкими степами й рівнинами;
- 2) низина (або поділ), які прорізани ріками, що їх зрошують;
- 3) країни, які розташовані на узбережжі морів та океанів.

Плоскогір'я (Середня Азія) — це переважно неродючі землі (або родючі лише на короткий час). Споконвіку багатство тамтешнього населення становить не земля, а те, що нею рухається, тобто тварини (вівці, кози тощо), що з ним кочують. Тут панує *патріархальний уклад життя*, відсутні правові стосунки, гостинність і розбій органічно поєднуються самі собою.

Низини — це рівнини, якими протікають великі ріки, тільки від них і залежить родючість краю. Наприклад, Хуанхе (Жовта ріка) та Янцзи (Довга ріка) є найважливішими річками в історії народів Китаю, в його культурі та економіці, а в Індії, відповідно, Інд і Ганг; Тигр і Євфрат — у Месопотамії; Єгипет — живиться Нілом. Саме тут постають великі держави, земельна власність і правові відносини, що органічно впливають з інституту власності як такого і творять основу соціуму.

Країни, розташовані на узбережжі. Ніщо так не єднає народи, як вода, тому що країни по суті ніщо інше, як басейни рік. Те саме можна сказати і про море. Тільки гори відокремлюють і розмежовують народи. Та діяльність, як вияв внутрішньої активності, до якої кличе море, дуже своєрідна, тому країни, розташовані на узбережжі, відокремлюються від країн, що не прилягають до моря, хоч і зв'язані з ним через річки. Так у результаті цієї внутрішньої активності відокремились Голландія від Німеччини, Португалія від Іспанії. Таким чином:

1) *скотарство* характерне для жителів плоскогір'я, йому і відповідає суспільний патріархальний устрій життя;

2) *хліборобство й промисловість* — це справа подолу, тут власність зумовлює відношення панування та підкорення;

3) *торгівля і мореплавство* властиві тим народам, що живуть біля моря, вони зрештою й визначають їхні громадянські права та свободи.

Сама природа поєднала три частини світу в єдине ціле завдяки Середземному морю. Характерною рисою є те, що вони розташовані навколо цього моря, яке буквально — серед земель, яке і забезпечує зручні шляхи для сполучення між ними. Без нього неможливо собі уявити всесвітньої історії, культурних впливів та економічного розвитку, як неможливо уявити стародавній Рим без Форуму або Афіни без Парфенону, куди все стікалося.

Аналіз соціальної структури ми починаємо зі Сходу, а саме Індії, тому що в Індії зустрічаємо типову і розвинуту форму східної культури, цілком самостійну і послідовну філософію, а також — першу чітку систему *соціальної стратифікації*, тобто диференціації суспільства на соціальні класи та верстви населення, що базується на достатку та владі. В Індії більше, ніж в інших країнах Сходу людська особистість була поглинута зовнішнім середовищем. Це була країна рабства і нерівності. Тут різні касти (точніше — *варни*, що на санскриті означає — якість, колір, категорія), жорстко фіксовані й набувають, завдяки релігії, «природних» відмінностей, наче сама природа їх поділила на:

<i>варни:</i>	<i>касти</i>	<i>інструмент</i>	<i>легенда</i>	<i>діяння</i>	<i>колір</i>
брахмани	жерців	слово	із уст	закони	білий
кшатрії	воїнів	меч	із рук	захист	червоний
вайш'ї	землеробів	реманент	зі стеген	забезпечення	жовтий
шудри	ізгоїв		зі ступнів	знедолені	чорний

Якщо брахмани найдосконаліше володіють таким інструментом, як слово, то воїни — мечем, ремісники своїм реманентом — плугом, гончарним кругом тощо, тоді як «недоторкани» нічим не володіли, нічого не мали, крім здатності до розмноження.

За легендою, каста *брахманів* вийшла (вилонилася) з уст Брахми, а тому — слово їхнє основне знаряддя, із рук Брахми постала сила меча, стегна несуть на собі найбільше матеріальне навантаження, тобто весь організм, тоді як ступні — символізують: «найнижче», «нижче вже не буває у соціальному розумінні», вічне «ступання», «незакоріненість» і поневіряння. Шудри — це не зовсім стан, стан завжди посідає своє місце, а вони лише служать окремим особам і працюють на інших за винагороду. Будь-який соціум, на будь-якому етапі розвитку

має своїх так би мовити шудрів, тих, кого суспільство відкидає як непотріб, тільки в кожному суспільстві їх називають по-різному: «волоцюги», «бомжі», «пролетарі», «покидьки», «зброд» або «чернь».

Символіка кольору: — *білий колір* — символ божественного начала високої духовності, ті, хто творить закони і моральні принципи, норми, становлять абсолютну меншість суспільства; — *червоний колір* — колір крові й найвищої напруги — символізує виразників суб'єктивної волі й хоробрості; це ті, хто ніколи не ухвалюють найважливіших рішень, вони їх виконують, утілюють закони і норми, захищають спосіб життя і його майбутнє; — *жовтий колір* — символ сонця, тепла, хліборобства і ремесл: усі хочуть їсти, мати житло і одяг, це майбутній прообраз третього стану або середнього класу; вони матеріально забезпечують суспільство, буквально — «несуть» його; — *чорний колір* — інший полюс, абсолютна соціальна протилежність, історія не знає суспільства, де б не було цього іншого полюса, річ не в тому, що вони просто є (вони завжди будуть), а в тому, яка їх питома вага в суспільстві, скільки їх, який енергетичний заряд вони несуть і чи здатні помститися суспільству, яке їх відкинуло, за своє жалюгідне становище.

Чому цей соціум не розпадається, чому тисячоліття він живе, що його об'єднує і «цементує»? Тільки три речі:

Закон Карми — «причина — наслідок, відплата кожному належного» — універсальний закон дії, одне з центральних понять індійської культури, всесвітній причинно-наслідковий закон, згідно з яким добрі або погані дії людини визначають її долю, страждання або насолоди. Спочатку воно пов'язувалося лише з питаннями життя та смерті безвідносно до етичних законів Всесвіту: людська душа нічим не відрізняється від Бога, подібно тому, як язика полум'я нічим не відрізняються від всього багаття, але поєднатися з ним заважають наші бажання та емоції.

Якщо людина зуміє від них звільнитись, то *Колесо Сансари* (тобто ланцюжок безкінечних перевтілень) перестане крутитися і душа назавжди розчиниться у *нірвані* — тобто у вічній гармонії та спокою, коли вже ніщо не потривожить наші дхарми (правила).

Хроніки Акаші (*akasha* — буквально «видимість», «простір») на санскриті — всепроникаюча духовна сутність, Всесвітня душа, Матриця Всесвіту, *Mysterium Magicum* (лат. Велика таємниця) — з якої все суще народжується шляхом поділу або диференціації. Вона фіксує все: вчинки, слова і думки, подібно інету, вилучити звідти нічого неможливо.

Якщо Індія — кастове суспільство, і відокремлені касти в органічному житті відтворюють єдину душу, то в Китаї традиційно панувала рівність усіх індивідуумів, і тому управління зосереджується переважно в центральному пункті імперії — у столиці.

Патріархальний принцип зумовлює особливі взаємини між імператором і народом, батьком і дітьми, старшими й молодшими братами, чоловіком і дружиною. Усі заслуги сина приписуються не йому, а батькові. Головне прагнення китайців — мати багато дітей, які могли б їх поховати з почесними, шанувати їхню пам'ять після смерті й доглядати за могилою. Китайський імператор є главою релігії і науки, щось на кшталт генсека в Радянському Союзі, який був духовним лідером і корифеєм усіх наук. У Китаї панує абсолютна рівність, але нема свободи, тому зрозуміло, що *деспотизм* — неодмінний спосіб правління. Характерною рисою цієї держави є *відсутність самотійних класів і станів*, адже усе визначається нагорі.

Соціальну піраміду вінчає імператор — Син Неба, батько всіх китайців (державна — це велика сім'я), він служить Небу, йому служить армія чиновників та військових (третина). Основу піраміди (дві третини) складає працьовитий народ. Якщо всі рівні, тоді існує складна система «соціальних ліфтів», яка виносить нагору здібних, працьовитих та амбітних молодих людей.

Єгипет — плодюча долина між двома пустелями: Лівійською Аравійською. У цьому природному коридорі несе свої води священний Ніл. Головна особливість Єгипту — гарячий клімат. Щоб зберігати воду увесь рік, єгиптяни створили мережу каналів долиною у декілька тисяч миль, а щоб уникнути руйнівної повені, будували потужні греблі й водосховища.

Найбільше Єгипет прославився своїми грандіозними інженерними роботами і колосальними спорудами, які навіть сьогодні викликають подив у сучасних інженерів і техніків. Східна мудрість точно фіксує передає такий стан речей висловом: «Люди бояться часу, а час боїться пірамід».

Такі грандіозні роботи поряд зі знанням основ астрономії, межування й будівництва вимагали ще й найкращої організації — особливого *азійського способу виробництва*. Усі роботи провадилися одночасно на великому просторі й мали бути виконані до вказаної дати. Звідси потреба у створенні постійної робітничої армії, яка налічувала десятки тисяч осіб, діяла згідно з єдиним планом і під єдиним керівництвом. Єгипет зумів організувати таку армію робітників і їй зобов'язаний своїми безсмертними ділами. Створили цю армію, ймовірно, жерці — єгипетські мудреці, і вони ж накреслювали плани дій, виконання яких здійснювалося за указами фараонів. Завдяки цьому єгипетський народ, у часи своєї величі, був «у формі», і жив в єдиному ритмі з великим Нілом, де

жерці були думкою, фараони — волею, народ — тілом, а покірність — цементом.

Отже, сама природа Єгипту вимагала колосальної й безперервної праці, визначала основу суспільної організації цієї країни:

народ	—	<i>працював,</i>
<i>фараони</i>	—	<i>керували,</i>
<i>жерці</i>	—	<i>складали плани.</i>

Доки ці три сили одностайно прагнули до одної мети, яку вказувала їм сама Природа, до ти народ процвітав і творив свої безсмертні справи. Корінні єгиптяни пишалися мідним кольором своєї шкіри зневажливо ставилися до чорних ефіопів, жовтих семітів і білих європейців. Колір шкіри, допомагаючи відрізнити співвітчизника від чужоземця, сприяв збереженню народної єдності сильніше, ніж релігія, яку можна було запозичити, або мова, яку можна було вивчити.

Фараон правив державою за допомогою постійного війська та міліції, а також численних чиновників, з яких поступово проростала родова аристократія. Поряд з фараоном, а нерідко і над ним, стояли жерці — стан мудреців, які вершили долю країни.

В історії Єгипту найважливіше значення мали стосунки, які існували між жерцями й фараонами.

Найчастіше фараон підкорювався волі жерців, приносив багаті пожертви богам і будував храми й піраміди. Тоді він жив довго, його ім'я і зображення, овіяні славою, увіковічені в пам'ятках, передавали з покоління у покоління. Єгипет процвітав, доки

монолітний народ, енергійні царі і мудрі жерці

трудилися разом на спільне благо. Але все тече, як води священного Нілу.

Настав час, коли населення Єгипту внаслідок війн значно зменшилося, коли державний механізм почав давати тріщини, непомірна праця, тяжкий гніт і визискування з боку чиновників надламали сили народу. У країну почали проникати чужинці, вони послаблювали згуртованість народу, розколювали суспільство і, врешті-решт, наводнивши країну чужорідними елементами, розчинили в собі корінну расу і зруйнували її єдність. А коли ще азійська розкіш, яка проникала в країну, поглинула енергію фараонів і мудрість жерців, і ці дві сили розпочали між собою боротьбу за монопольне пограбування народу — Єгипет потрапив під владу чужинців.

Отже, *азійський спосіб виробництва* — це своєрідна «матриця» східного життя:

- 1) общинно-іригаційна система землеробства;
- 2) міський торгово-ремісницький спосіб життя;
- 3) кочовий степ із караванними шляхами;
- 4) східний деспотизм.

Державний устрій не може бути вічним і змінюється тоді, коли перестає бути необхідним. Далі на Захід — Греція.

Греція є субстанцією, де занурення духу в природу зникає. Вона щораз більше індивідуалізується.

Вихідним пунктом тут є *самостійні індивідуальності*, вони вже не об'єднані в патріархальний союз як це ми спостерігали на Сході. Усіх греків об'єднує спільна мова і духовні звичаї. В античному світі *ідея полісу* знайшла своє логічне завершення через втілення у життя державно-правового *поняття громадянина*. Відтоді сукупність громадян *Polites*, безвідносно до їхньої станової належності, становила *soma* (тіло) міста-держави. Хто ж належав до полісу? Легше буде йти від зворотного й відповісти, хто туди не належав. До полісу не належали: раби, жінки, юнаки, яким ще не виповнився 21 рік, а також, що дуже важливо, громадянами могли бути тільки *автохтони* (буквально — закорінені) — ті, хто мали «коріння», а усім зайдом, згідно з традиціями античних полісів, надавали лише притулок не більше 20 років. Діти, які народились у таких родинах, ніколи не могли стати громадянами. Громадянин мав право і був зобов'язаний: виголошувати й вислуховувати промови щодо управління державою, брати участь у гімнастичних вправах, святах і банкетах. Право громадянина (вільної людини) — носити зброю, обов'язок — шанувати богів і захищати вітчизну, найбільшою ганьбою для полісу було залучення рабів до військових акцій. Важливою ознакою греків були *змагання*, не випадково вони — творці олімпіади. Взагалі греки змагались у всьому, у всіх видах мистецтва, наприклад: у поезії — мистецтві віршування, у співі, у гімнастиці — мистецтві володіти тілом, у риторичі — мистецтві виголошувати промови, діалектиці — мистецтві вести бесіду, стратегії і тактиці — військовому мистецтві тощо. Вони обожнювали природу й культуру, проте зневажали техніку.

В цей час із найбільшою силою викристалізувались *три* елементи грецького світу:

- *особливий грецький дух;*
- *політеїстична, язичницька релігія;*
- *певний державний лад.*

Якщо на Сході ми спостерігали блискучий розвиток деспотизму як форми, що відповідає східному світові, так само й демократична форма є *всесвітньо-історичним визначенням Греції*. Це означає, що тут держава максимально сприяла розвитку *свободи індивідуума*. Демократична держава — це не патріархальна, їй необхідні закони, усвідомлення правових і моральних засад, а також щоб ці закони були визнані як позитивні для всіх. Звідси зрозуміло, що головним моментом демократії є моральний спосіб мислення, саме те, чого бракує сучасній демократії. «Чеснота — основа демократії» (Монтеск'є).

Три прикметні риси грецьких республік привертають увагу.

Це — оракули, рабство й демократія.

1. *Оракули* є невідмінним елементом грецької демократії.
2. *Рабство* — умовою й підґрунтям їх чудової демократії.
3. Чудова *грецька демократія* можлива лише в невеликих містах-державках (полісах).

Держави тут були рівноправними під патронатом дельфійського бога. Держава = місто-поліс, загальний інтерес = 1 (у всіх один): спільне життя, щоденне спілкування, спільна культура й пантеон богів, життєздатна рабовласницька демократія, хоч греки добре розуміли, що вона збудована на вулкані.

Усі ці маленькі міста-держави, замкнені в собі політично й економічно, тільки й очікували зручного моменту, щоб із будь-якого приводу вступити в боротьбу, метою якої було *не розширення своєї держави, а знищення чужої*. Міста руйнували, громадян убивали або обертали в рабство. Так само і будь-яка революція у новітні часи закінчується тим, що повалених знищують або виганяють, а їхнє майно дістається переможцям.

Рим, або римський світ, — його єством завжди була *сила*, а основне покликання в тому, щоб:

- а) накласти пута на моральних індивідуумів;
- б) зібрати всіх богів і всіх духів у пантеон світового панування.

Тут царська влада не зникла, як у Греції, внаслідок того, що царські роди самі себе винищили, а була знищена, викликавши ненависть до себе. Після вигнання царів починається боротьба

патрициїв і плебеїв,

адже знищення царської влади було здійснено тільки в інтересах аристократії, до якої перейшла царська влада, відтак плебеї були позбавлені того захисту, який мали в царів.

Влада, яка колись належала цареві як постійна, перейшла до двох консулів, яких вибирали на рік.

Отже, соціальні відносини можна перевернути, але не можна змінити їхньої суті, коли внаслідок революції демос, який протягом усієї античної історії є основою всіх політичних подій, набуває такого ж значення, як й усі незнатні, тобто не аристократи.

Завоювання Риму не спричинили, як це було у греків після Перських воєн, розквіту культури, науки й мистецтва. Якщо існуванням держави є грабунки, то неминуче виникають конфлікти через розподіл здобичі. Тоді настає розлад державного механізму і виникає вороже протистояння великих особистостей: Помпея з сенатом, що буцімто захищав республіку, а з іншого боку, — Цезар з його легіонами, який зажадав особистої влади. Усі вони прагнули відновити морально-політичну єдність держави, про яку вже не думали громадяни. Народ виродився в чернь, яку треба було годувати збіжжям, що завозили з провінцій. Проте республіку знищила не випадковість, не особистість Цезаря, а необхідність. Звичайно, він виступив проти республіки, але фактично вже лише проти її тіні. Навіть після його смерті усім стало зрозуміло, що лише одна особа може керувати римською державою. Народні збори вже не відповідали вимогам часу й зникли.

Мешканці завойованих міст насильно переселялись до Риму. Тому не моральний зв'язок, що характеризує вільних людей, вимушена субординація, поглибила відмінності і боротьбу між *патриціями* і *плебеями*.

В родинних стосунках панує принцип суворості: чоловік має право на свою дружину, так само, як і на свою доньку. Усе майно дружини належить її чоловікові. Римська матрона досягала пошани й гідного становища лише завдяки незалежності від чоловіка, але жінка ніколи не посідала гідного становища завдяки чоловікові та шлюбу. Становище дітей подібне до становища рабів: у римлян свавілля заповіту виявляється в найрізкішій формі.

Отже, суворість з боку держави компенсувалась суворістю щодо сім'ї: римлянин — раб держави й деспот сім'ї, так кувалася римська велич.

Якщо у греків звичай були одночасно і юридичним правом, то римляни придумали *правовий принцип*, який завжди зовнішній, тобто незалежний від настрою й почуттів особи.

У греків релігія була життєрадісністю вільної фантазії, у римлян єдність (зв'язаність) стала справжньою релігією. Замість показу людських душевних страждань (грецький театр) римляни влаштовували жорстоку дійсність тілесних страждань.

Саме тоді *християнська релігія*, що виникла разом з імперією, набуває значного поширення і врешті-решт за Костянтина Великого стає панівною релігією у Римській імперії.

Тоді на Заході (в інших культурах становище залишалось схожим), прийнято було ділити *corpus chistianum*⁴ (населення) на *три* стани:

<i>status politicus</i>	—	(влада),
<i>ecclesiasticus</i>	—	(дух),
<i>oeconomicus</i>	—	(гроші) ⁵ .

Відтак місце ідеї вічного кругообігу (космоцентризм) посідає *теоцентризм* з іманентною ідеєю векторного розвитку («від» і «до»). Вічність є атрибутом Бога, а час (як і природа) — його творінням. Час осмислюється через минуле (пам'ять), теперішнє і майбутнє (надію), де минуле і майбутнє досягається через теперішнє (віру і любов).

Теоцентризм безпосередньо вплинув на становлення *історичного почуття* фаустівської (західної) людини, що формувалось у лоні готичної свідомості, воно охоплює чотири найважливіші моменти: культ Марії; 2) культ диявола; 3) таїнство покаяння = ідея особистості; 4) *історичне почуття*.

Цей новий дух (теоцентричний світогляд) чітко зафіксував протилежність *церкви* й *держави*.

⁴ Латин.: *corpus chistianum* — христове тіло.

⁵ Згодом “гроші”(або буржуа) із третього стану перемістяться на вершину: тепер уже вони “обирають” владу і замовляють собі “дух”, утримуючи паркетно-придворних журналістів, соціологів, різних лауреатів і депутатів тощо.

З одного боку, формується церква як буття абсолютної істини, адже вона є усвідомленням цієї істини, а, з іншого, — наявна діяльність, яка змушує суб'єкта відповідати таким високим критеріям. Йдеться не тільки про усвідомлення абсолютної істини, а й про формування громадянської свідомості, з її кінцевою метою, яка реалізується в державі.

5. Історія великого стилю

Історія великого стилю починається в кожній культурі з виникнення феодальної держави, яка поки що не є державою в майбутньому сенсі цього слова, а радше спробою організації життя в інтересах одного стану: від простого лицарства до *primus inter pares* — сеньйорів серед перів, або перший серед рівних.

Якщо в епоху Каролінгів домінував ще примітивний поділ населення, що ґрунтувався на візуальних фактах життя —

слуга, вільний і шляхетний,

то ранньоготичний поділ на

селян (кріпаків), попів і лицарів,

або ж «плуг», «ризу» і «меч» —

був вже характерною ознакою станів високої культури. Причому «риза» і «меч» як дійсні стани завжди протистояли «плугові» як усій решті, як позастановій масі, як фактові життя, що не має глибокого значення. Між ними прірва цілковитого нерозуміння. У селах зароджується ненависть, а із замків йде зневага й презирство. Це провалля створене не багатством, не владою і не професією, воно ніяк логічно не обґрунтоване і має суто метафізичну природу.

Основна *ідея феодалізму*, що пронизує всі ранні періоди, полягає в переході від примітивних, суто практичних і фактичних відносин володаря й підлеглих, незалежно від того, чи вони його обрали, чи він їх сам підкорив, до приватноправових і саме тому глибоко символічних відносин

сюзерена і васала.

Такі відносини будуються вже на аристократичній моралі, честі та вірності роду, що породжує найгостріші конфлікти між потребою служіння сюзеренові та своєму родові. «Держава» існує тут у межах васального союзу і розширює свою територію через утягнення до нього нових васалів. Уже після 1000 року в Європі поширився основний життєвий принцип: «немає землі без володаря». Саме тут простежується класичний зв'язок понять

«влади» і «здобичі».

Почуття власності, усвідомлене як здобич, несподівано в головах розумних загарбників привело до створення розвинутої бухгалтерії й чиновництва. Конторські службовці одержали назву клерків (*clerici*), тобто писарів. Помітне зростання чиновництва завжди було виявом турботи й пропорційності розвитку династичного принципу.

Найграндіознішим виявом ідеї феодалізму, не тільки в західноєвропейській культурі, але й у всіх культурах загалом, є боротьба між

монархічною владою і папством,

замком і собором,

кров'ю і духом,

боротьба, що мала на меті перетворити весь світ на великий феодальний мегасоюз.

Проте розквіт феодальної системи несе в собі і причини її занепаду. У середині потужних первісних станів зароджуються майбутні нації і з ними *ідея держави* у власному її розумінні. У суперечності між аристократією й духівництвом, між короною та її васалами час від часу несподівано вклинюються *міжнаціональні конфлікти* (англо-французькі, німецько-французькі тощо). Проте феодальній державі поняття нації ще не відоме. У 1215 році Велика хартія відбирає фактичну владу у короля і передає її парламенту васалів, де у верхній палаті засідала найвища аристократія й духівництво, а у нижній — дрібнопомісне безземельне дворянство, яке стало фактичним носієм національного розвитку.

Настає період, коли феодалізм вже перебуває у стані занепаду, держава, яка щойно народжувалась, ще не вбралася в силу, а нація ще не була «у формі».

Першопочатково державна ідея збігається з поняттям одноосібного правління, ця очевидність бере свій початок ще у тваринному царстві. Із цим космічним фактом пов'язана найзаповітніша мрія будь-якого спрямованого життя — *прагнення до спадкоємної влади*. Воно є характерною ознакою тільки сильної раси, адже через прагнення вождя ствердити свою одноосібну владу й поширити її за межі власного життя у своїх дітях і онуках промовляє сама природа. Те саме природне почуття живе і в оточенні (свиті) правителя, яке у продовженні його крові бачить свій символічний вираз і своє майбутнє.

Усе це взяте разом творить поняття *династії*, яке настільки глибоко закорінене у космічну природу і так тісно переплетене зі всіма фактами історичного життя, що державні ідеї кожної окремої культури є лише варіацією цього єдиного принципу, від пристрасного «так!» фаустівської душі, до рішучого «ні!» — душі античної.

Дозрівання державної ідеї в кожній культурі тісно пов'язане із зародженням міст. Центр великої історії пересувається з фортець та замків у *резиденції*, а ідея застосування влади — *Феміди* — перетворюється на ідею здійснення управління — *Діке*. Саме тут остаточно нація здобуває внутрішню перемогу над феодальним союзом, і передусім це відбувається у свідомості першого стану. Відтак факт влади монарха перетворюється на символ *суверенітету*.

Із затуханням феодалізму фаустівська історія стає *династичною історією*. Західноєвропейський правитель є монархом з Божої ласки всередині історичного світу, народ підвладний йому, тому що так заведено Богом.

Держава завойовувала свої права на шляху від феодального союзу (унії) до станової держави. Якщо раніше держава існувала номінально і завдяки станам, то тепер стани існують лише завдяки державі. До нації тепер належать *усі*, до стану належали тільки *обрані* й лише вони мали вагу в політичному сенсі. У політиці настає момент, коли уряд керує не станами, а нацією як такою, а стани як символи фіксують лише суспільні відмінності.

Якщо династична монархія лише розпочала процес формування європейських націй, то *абсолютизм* завершив його. Період абсолютистських держав охоплює майже століття, наприклад, епоха Людовіка XIV⁶ — шедевр державної організації: держава перебуває «у формі», аристократія лояльна, вона веде війни за монархів і організовує управління, місто і земля (село) перебувають у рівновазі, справжні володарі міста (гроші та дух) ще не відчують у собі такої сили, щоб потягатися з первісними станами — аристократією й духівництвом.

Кабінетна політика стала високим мистецтвом і приносила естетичне задоволення тим, хто нею займається. Це був останній період шляхетної політики, коли стара дипломатія, у якій говорила кров, а не гроші, провадила свою політику, як дійсне продовження війни іншими засобами.

Отже, *епоха абсолютизму* якнайкраще реалізувала ідею держави, яка закладена в існуванні кожної культури, тут ця ідея добилась найвищої політичної оформленості, якої так і не вдалося нікому перевершити, проте й не вдалося її зберегти.

Реформація свого часу пробудила субстанційне начало духу — *свободу*. Місто стає виразником цієї свободи. Міський дух — це розуміння, яке зробилося вільним, а всі пізніші духовні, соціальні та національні рухи, що виборюють свободу, беруть свій початок від цього первісного факту *свободи від землі*. Проте «місто» старше за поняття «буржуа». Спочатку місто притягує до себе професійні групи, які перебувають поза символічним становим порядком і набувають тут форми цехів і гільдій. Дрібна аристократія переносить міста свої «замки», а духівництво — свої монастирі, не змінюючи, утім, своєї сутності.

⁶ Людовік XIV Король-Сонце (фр. Louis XIV, 5 вересня 1638 — 1 вересня 1715) — французький король, який правив Францією з 1643 по 1715 роки. Отримав при народженні ім'я Людовік Богом даний (фр. Louis-Dieudonné), відомий також як «король-дитя», а потім — «король-сонце». “L’etat c’est moi” — вислів Людовіка XIV — “Держава — це я”. Саме на епоху бароко припала найніжніша духовна зрілість усіх видів мистецтва: поряд із віртуозами кабінетної дипломатії стояли Бах (1685–1750) і Моцарт (1756–1791). Правління Людовіка збіглося в часі з епохою великих географічних відкриттів.

Отже, лише з появою міст як молодше й енергійніше явище дає про себе знати «*третій стан*» — буржуазія. Буржуа також зневажливо дивляться і на селянство, існування якого далеко від прогресу та історії, і на первісні стани, «поміщиків і попів», вважаючи їх духовно деградованими та історично неперспективними. Проте для аристократії і духівництва немає різниці між городянином (вільним) і селянином (кріпаком), для них «все це» не є стан. Таке становище, характерне для будь-якої культури і те, що «гармонія» та рівновага між

«силою», «духом» і «грішми»
(аристократією) (духівництвом) (буржуа),

буває нетривалою. Якщо ранній час завжди просякнутий імпульсивними селянськими війнами, то обґрунтовані духовністю (ідеологіями) громадянські війни завжди символізують пізні часи.

Суттєвою ознакою будь-якої *буржуазної революції*, яка завжди відбувається тільки у містах, є нерозуміння стародавніх символів, місце яких заступають цілком очевидні й близькі інтереси, навіть якщо це лише мрії натхненних мислителів і різного гатунку світоудосконалювачів (від Платона до Маркса) побачити свої уявлення зrealізованими.

Якщо дворянство як стан дуже рідко мислило категоріями зовнішньої політики і світової історії, то буржуазія — ніколи. Ніхто не ставив перед собою запитання, чи зможе держава у новій формі протистояти іншим державам, тоді головним для всіх і кожного було забезпечити свої «права».

Буржуазія — це стан міської «свободи» і за будь-якої критичної ситуації завжди з'ясовувалося, що її єдність має негативний характер виявляється тільки в момент спротиву якійсь іншій силі, тому поняття «третій стан» і «опозиція» майже тотожні, але у тих випадках, коли треба будувати щось своє, інтереси окремих груп дуже різні. Усі мріяли бути вільними від чогось: щоб держава стала гарантом «справедливості» і свободи критики панівної релігії, а гроші забажали собі свободи в ім'я економічних успіхів.

Саме у великих містах, що стали відігравати вирішальне значення, збиваються до купи маси населення (те, що в усіх цивілізаціях називають «покидьками», «збродом» або «черню»), які позбавлені коріння та перебувають поза будь-якими суспільними зв'язками. Вони не відчують своєї належності до жодного стану, до жодного професійного класу, у глибині своєї душі навіть до робітничого класу вони теж не належать, хоч, виявляється, змушені працювати. Інстинкт зводить у цю групу представників усіх станів і класів: відірваних від землі селян, літераторів, збанкрутілих «ділків» і передусім аристократів, які випали зі свого середовища. Їхня сила перевершує їхню чисельність, тому що вони завжди тут як тут, завжди поблизу великих подій, готові на все, а найголовніше — позбавлені поваги до будь-якого порядку, навіть до того, що є всередині революційної партії. Лише вони і надають подіям колосальну руйнівну силу.

Буржуазія переживає справжній страх перед цією руйнівною силою і понад усе бажає, щоб її не плутали з нею, хоч важко у вирі подій провести чітку межу між буржуазією і натовпом. Ця маса пробивається в лави буржуазії та її керівну верхівку, переважно тільки вона (маса) вирішує успіх справи і дуже часто виявляється здатною відстоювати завойовані позиції.

Отже, важливим для цієї епохи було те, що тут абстрактні істини вперше зробили спробу втрутитися у факти, адже столиці стали такими великими, а міські люди мають таку перевагу, як *громадська думка*, що постає як політична величина.

В світі фактів істини є лише засобом, за допомогою якого можна оволодівати умами, екзальтувати свідомість і спричиняти певні дії. Історична вага істин залежить не від їх глибини, правильності й логічності, а тільки від ефективності, тобто наскільки вони дієві. Немає жодного значення, чи правильно їх зрозуміли і чи зрозуміли взагалі. Тепер усе це виражено у слові «гасло». Адже гасла, які дійшли до умів і сердець людей, стають фактами, а всі решта — філософські або соціально-етичні системи — для історії неважливі.

Буржуазія постає лише з принципової суперечки між містом і селом, що змушує «знатні роди і цехи» відчувати власну єдність перед лицем дворян феодальної держави, а також перед лицем феодальної за своєю суттю церкви. Поняття *третього стану* (*tiers*) визначається тіль-

ки цією суперечністю, а не внутрішнім змістом. Цей стан немає власної моралі й символіки. Сфера застосування міського розуму — уся політична література пізнього періоду, де робиться спроба запровадити *нову класифікацію міських станів*, яка на початку є лише теорією, але завдяки всесиллю раціоналізму врешті оволодіває масами і стає практикою — *кривавою практикою революції*.

Дворянство і духівництво наполегливо подані в цій літературі як привілейовані стани, чим лише підкреслено, що їхні права вже давно застаріли і втратили сенс перед лицем вічного права розуму й природи. *Економіка й наука* як духовні опори підкріплюють третій стан, центром якого тепер стає столиця — найважливіше поняття пізнього часу.

Союз ремісників, чиновників і робітників відчуває себе як партія, усі вони є частинами третього стану. Хоч тут існують і свої суперечності, але вони відступають на задній план, як тільки починається боротьба за *свободу*, тобто за незалежність міста від землі. Відтепер *економічна свобода* — це свобода заробляти гроші, наука вільна своїй критиці, тут вирішальне значення мають друковане (преса) і усне слово (демократія), а гроші не упускають можливості мати з цього добрий зиск (час плутократії). Отже, перемогу святкують не ідеї, а капітал. Проте це лише давня суперечність між

фактами та *істинами*
тільки в умовах міського життя. Спадкоємному дворянству місто протиставляє нові поняття *грошової (бізнесової)* і *«духовної» еліти*.

Перша, зазвичай, негаласлива (гроші полюбляють тишу), зате вона є переконливим фактом. Друга ж — лише істина і нічого більше. Тоді як *аристократизм* завжди пов'язаний з расою, традицією, хорошими манерами і природним прагненням мати постійний зв'язок ґрунтом через придбання землі.

В пізній час у будь-якій культурі добігає кінця історія соціальних станів. Прагнення до *вільного життя*, тобто позбавленого коріння, здобуває перемогу над великими культурними символами, яких міське населення вже не розуміє і не терпить. Людство тепер цілковито потрапляє під владу міста. З грошового обігу зникає поняття *вічних цінностей*, які раніше були пов'язані тільки із землею, а з наукової критики — останні залишки поваги до стародавніх ідеалів. Перемога над цими символами призводить до часткового звільнення й селянства: зникає кріпацтво, проте селянин потрапляє під владу грошей, які перетворили землю на ходовий товар.

Отже, *селянство* за будь-яких обставин, завжди і всюди це — коренева система великого зростання культури, з її *прасимволом* або душею, що проймає все дерево культури — корень і сік, її стовбур і гілля, верховіття й плоди.

Перший стан — аристократія (стовбур).

Другий стан — духівництво (гілля).

Третій стан — tiers (верховіття).

Плоди цивілізації споживає людина-маси
(*das man*)⁷ або *«четвертий стан»*.

Плебс — це визнана в законодавчому порядку єдність *tiers*, яку тепер репрезентують трибуни, наділені власним імунітетом. Утім, плебс як третій стан, як залишок може бути оцінений лише негативно: до нього належали всі, хто не належав до спадкоємної аристократії і не посідав найвищих посад у духовній ієрархії. Картина завжди виходить дуже строкатою, адже лише *протест* утримує третій стан разом. Туди входили торговці, ремісники, аптекарі, наймані робітники, писарі тощо. Характерно, що поза політикою.

В суспільному плані плебс, на відміну від аристократії й духівництва, взагалі не існує і відразу розпадається на професійні групи зі своїми специфічними інтересами. Плебс — це партія, яка виборює свободу в міському розумінні. Подібно до того, як плебс полісів перет-

⁷ Нім. *das man* (від нім. *man* — не визначено особовий займенник) — одне з основних понять екзистенціалізму, введене М. Гайдеггером у своїй основній роботі «Буття та час». Перебування «ман» у світі — це такий спосіб існування людини, коли вона мислить, відчуває і діє «як усі».

ворився на «римський народ» — *Populus Romanus*, а *tiers* 1789 року у Франції проголосив себе нацією.

Отже, аристократія була станом у повному значенні цього слова, тобто репрезентантом історії та расою найвищого гатунку. На противагу їй існувало духівництво, яке символізувало інший бік життя, і постійно говорило «ні» там, де аристократія казала «так».

«Третій стан» не мав внутрішньої єдності й не був у повному значенні станом. Його об'єднував лише протест проти первісних станів і символічних форм життя взагалі. І все ж таки він має власне значення, протиставляючи міське життя сільському, само виступає станом у вигляді свободи на противагу залежності.

«Третій стан» завжди має свої межі й належить до культури, об'єднуючи усіх людей під іменем

народ,
populus,
demos,

куди як елементи входили

аристократи і *священники,*
гроші та *дух,*
самотійні ремісники і *наймані робітники.*

Поняття «третього стану» виткана вся цивілізація, що згодом знищить його, замінивши поняттям «четвертого стану» — маси, яка принципово відкидає культуру з її органічними формами. Це щось таке, що абсолютно позбавлене форми, маса з великою ненавистю переслідує будь-яку форму, усі рангові відмінності, будь-яку власність і впорядковане знання. Маса — це нові кочівники світових столиць, у їхніх очах людина є чимось аморфним, абсолютно відірваним від своїх джерел. Маса не визнає свого минулого і не володіє майбутнім.

Отже, четвертий стан є виразом історії, яка сама вже переходить у позаісторичне існування. Маса — це кінець, радикальне ніщо.

6. «Політичне суспільство» або держава. Основні підходи

Що таке держава? Відповідь на це питання шукаємо в історії філософії.

1. Найдосконаліший і найвищий союз суспільства (Арістотель).

2. Держава як наслідок договору між людьми, що до цього перебували в природному стані, де «природним» розуміли стан «війни всіх проти всіх» (Т. Гоббс). Провідна ідея суспільної угоди — ідея народного суверенітету, за якого народ є джерелом і носієм влади в суспільстві.

3. Держава — це машина для підтримання панування одного класу над іншим (Ленін).

4. Держава — це насамперед план дії, програма співробітництва, це заклик одної групи людей звернений до другої (Х. Ортега-і-Гассет).

Цицерон писав, що держава існує для того, щоб зберегти у кожного його власність і для того, щоб її примножити.

Республіканська держава — загальне надбання — від суспільних будівель до законів, звичок і традицій. Суспільні надбання наче приростають до приватної власності громадян через ускладнення і збагачення життя шляхом об'єднання людей в державу.

М. Вебер дав функціональне розуміння ролі держави як єдиного інституту, що на даній території має *легальне* право на застосування *сили*.

Держава — гарант приросту суспільного і власного багатства, збереження прав і свобод громадян.

Суттєвою (істотною) ознакою держави є:

а) *публічна влада* (здійснюється при всіх, діє на публіці), яка відокремлена від маси народу; влада завжди впізнавана — одяг, статура, символи тощо;

- б) другою ознакою є розділ підданих⁸ держави, або *територіальний поділ*;
- в) для утримання цієї публічної влади необхідні внески громадян — *податки*.

Таким чином, завдяки володінню публічною владою і правом стягнення податків чиновники, спочатку як органи суспільства, зрештою стають над суспільством.

Історія розвитку суспільства дає можливість прослідкувати надзвичайно різноманітні форми державної влади:

- а) залежно від числа осіб (*одна, декілька, всі*), які наділені верховною державною владою;
- б) за способом правління народом його верховним головою, ким би цей останній не був.

Перший критерій називається *формою панування* і можливі такі види влади: демократична, аристократична, олігархічна, монархічна, тиранічна, тоталітарна тощо.

Демократична влада — це така, коли державою править більшість, і ця більшість на свій розсуд творить закони і призначає урядовців. Тут панує своєрідна рівність, яка урівнює громадян незалежно від їх майнового статусу та походження.

Аристократичним є таке правління, за якого правлять не багаті не бідні, а першість належить «шляхетним» людям в державі. Здебільшого шляхетність визначається родоводом.

Олігархія (дослівно, — правління небагатьох) — влада належить невеликій, закритій та тісно згуртованій групі осіб, де існує жорсткий майновий ценз (виборче право мають лише громадяни, що мають власності встановлений, досить високий мінімум майна), а багатих завжди менше, чим бідних.

Монархія — від грецьких *monos* (один) і *arch* (влада) означає єдиновладдя. Термін «монархія» запровадив Арістотель. Наприклад, царська влада могла бути за законом, або за походженням. За законом — у Карфагені, де продавалася на торгах, за походженням — у Македонії та Спарті, де царів обирали із одного роду. Якщо феодалізм — це багатовладдя, тобто складна система особистої залежності, де діє правило «васал мого васала — не мій васал», то абсолютна монархія, навпаки, долає особисту залежність, свавілля окремих осіб встановлює загальну організацію влади. Монарх сприймається вже як *primus inter pares*⁹.

Тиранія — це влада одного правителя, яка досягнута хитрістю або силою.

Охлократія — панування маси, яке завжди виступає у союзі з тиранією.

Тоталітаризм (етатизм) — найвища форма політики насильства прямої дії, яка піднесена в норму, в систему, коли анонімні маси проводять свою волю від імені держави і державними засобами цієї анонімної машини. Це вже явище ХХ ст.

Ще стародавні греки помітили, що, наприклад, царська влада, оперта на свавілля єдиновладного правителя, легко вироджується тиранією, а влада оптиматів із влади найкращих перетворюється панування багатих і знатних. Відповідно і повновладдя народу призводить до згубних наслідків, до «збочення і свавілля натовпу», до його тиранічної влади. Ці спотворені види володарювання вже не є формами держави, оскільки в таких випадках зовсім відсутня сама держава, що розуміється як спільна справа і надбання народу.

Отже, залежно від кількості осіб верховною владою можуть бути наділені:

*одна особа, декілька людей, всі*¹⁰.

Форма правління, тобто спосіб, яким держава розпоряджається повнотою своєї влади, може бути або республіканською, або деспотичною.

⁸ Ідея поділу населення країни на громадян та підданих дуже стара і своїм корінням сягає античності. Наприклад, тільки автохтони (буквально — закорінені, ті, що мають тут коріння) — склали тіло полісу, були громадянами (вільними) у цьому місті. Інші — зайди, яким надали притулок для проживання і ведення господарства не більше ніж на 20 років. За часів великих імперій особи, народжені у метрополії були громадянами (буквально, вільні люди), на відміну від осіб, народжених на завойованих територіях, які мали статус підданих (тобто перебували під-даниною). За династичних монархій підданими монархів вважалися абсолютно всі, окрім самих монархів. Нині в більшості держав світу існує, як правило, поділ на дві категорії людей: громадян та іноземців. При цьому громадянами вважаються ті, хто або народився в державі, або приїхавши на постійне місце проживання за відповідною процедурою набув статус громадянина. Сьогодні у країнах Балтії, що перебувають під загрозою сепаратизму, частина населення має статус «не громадянина», який обмежує їхні права, перш за все — обирати і бути обраним.

⁹ Латин. вислів: «Перший серед рівних».

¹⁰ Або, принаймні, більшість, остання завжди є найпроблематичнішою в історії.

Республіканізм як принцип здійснення державної влади полягає відокремленні законодавчої влади від власне уряду та судів. Ідея висунута у XVIII ст. Ш.-Л. де Монтеск'є.

Деспотизм, натомість, полягає у свавільному диктаті державою законів, коли публічна влада реалізується як приватна воля правителя (деспота). При цьому необхідно враховувати, що для народу незрівнянно важливіший *спосіб правління*, ніж форма держави.

Наприклад, О. Солженіцин звертає увагу на таке явище радянської влади як «позасудову розправу — цю невдячну роботу звалила на себе ВЧК — Варта Революції, єдиний каральний орган в людській історії, що поєднав в одних руках: стеження, арешт, прокуратуру, суд і виконання рішення»¹¹.

«Людині, — пише К. Ясперс, — властиві два домагання:

- 1) на захист від насильства;
- 2) на визнання значимості своїх поглядів і своєї волі.

Захист надає їй *правова держава*, визнання значимості її поглядів і волі — *демократія*.

Отже, свобода може бути завойована лише в тому випадку, якщо влада долається правом, свобода бореться за владу, яка слугує праву. Своєї мети вона досягає у *правовій державі*. Закони мають однакову силу для всіх. Зміна законів здійснюється лише правовим шляхом. У демократичних державах — це воля народу, його діяльність або участь, що виявляється прямо або опосередковано через своїх представників, яким довіряють і періодично обирають шляхом вільних виборів.

Ключові слова: людина, суспільство, соціальна дія, матеріальне виробництво, суспільні відносини, суспільна свідомість, творчість, духовне життя суспільства, культура, цінності, інформаційне суспільство, касти, азійський спосіб виробництва, оракули, патриції, плебеї, культ Марії, культ диявола, таїнство покаяння, ідея особистості, історичне почуття, ідея феодалізму, сюзерен, васал, абсолютизм, династична історія, буржуазна революція, маса, держава, свобода, право.

Питання для самоперевірки

1. Назвіть основні типи філософських концепцій трактування суспільства.
2. Що є основою духовного життя суспільства?
3. Які види духовної діяльності людей ви знаєте?
4. Назвіть основні цінності суспільства.
5. Як співвідносяться між собою «суспільство знань» та «інформаційне суспільство»?
6. Що таке «економіка знань»?
7. Що таке держава?
8. Чим відрізняється форма панування від форми правління?

Рекомендована література

1. Кант И. К вечному миру // Сочинения: В 6 т. Т. 6. — М., 1966. — С. 257–309.
2. Ортега-і-Гассет. Бунт мас // Вибрані твори. — К.: Основи, 1994. — 420 с.
3. Фрейд З. Будущее одной иллюзии // Вопросы философии, 1988. — № 8.
4. Бехманн Г. Современное общество: общество риска, информационное общество, общество знаний / Готтхард Бехманн; пер. с нем. А. Ю. Антоновского, Г. В. Гороховой, Д. В. Ефременко, В. В. Каганчук, С. В. Месяц. — М.: Логос, 2010. — 248 с.
5. Губерський Л. В. Філософія: Історія, суспільство, освіта / Л. В. Губерський, В. Г. Кремень, В. В. Ільїн. — К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2011. — 575 с.
6. Щекин Г. В. Социальная философия истории (теория социального развития) / Г. В. Щекин. — К.: МАУП, 1996. — 152 с.

Вільчинський Ю. М., Войнаровська Л. І., 2019

¹¹ Солженицын А. И. Архипелаг ГУЛАГ // Новый мир. — 1989. — № 8. — С. 22.